

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
з навчальної дисципліни «Етнопсихологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми другого (магістерського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 4. Етнічний світ людини як предмет етнопсихології

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології
Протокол від 15.08.2023 № 8

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
Бондаренко Л. О.

Професор кафедри соціології та психології, доктор педагогічних наук, доцент
Марченко О. Г.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О. М.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А. А.

План лекції

1. Поняття "етнічної свідомості" й "етнічної самосвідомості" та співвідношення між ними.
2. Поняття та етапи становлення етнічної ідентичності.
3. Трансформація етнічної ідентичності. Маргінальна етнічна ідентичність.
4. Стратегії підтримання етнічної ідентичності.

Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті

Основна:

1. Гомонюк О. М., Купчишина В. Ч., Сердюк Ю.І. Етнопсихологія (у схемах і таблицях): навч. посіб. / за ред. О.М.Гомонюк. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2012. 232 с. (<https://psy.khnu.km.ua>).
2. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір: монографія. Київ: Самміт-книга, 2010. 432 с.
3. Етнопсихологія: психодіагностичний практикум. Хрестоматія / Укл. А. М. Османова, Л. М. Співак. Київ: Університет «Україна», 2023. 128 с.
4. Казьмирчук М. Г. Етнополітика: підручник. Київ: УкрСіч, 2013. 360 с.
5. Коршук Р. М. Етнополітологія: навч. посіб. Київ: Алерта, 2011. 200 с. (<https://alerta.kiev.ua>).
6. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія: навч. посіб. Київ : МАУП, 2011. 144 с.
7. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
8. Павленко В. М. Етнопсихологія: підручник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 448 с.
9. Пірен М. І. Етнопсихологія: підручник. Київ: Університет Україна, 2011. 448 с.
10. Савицька О. В., Співак Л. М. Етнопсихологія. Київ: Каравела, 2011. 264 с.
11. Співак Л. М. Психологія розвитку національної самосвідомості в юності: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. 300 с.

Допоміжна:

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти : Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2015. 271 с.
2. Гафіатуліна А. В. Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Київський ун-т імені Бориса Грінченка, 2018. 187 с.
3. Губко О. Психологія українського народу: наукове дослідження у 2-х кн. Кн. 2: Психологічні особливості наших краян у міжчасі Трипілля –

сучасна Україна . ТОВ «Видавництво друкарня Діло», 2013. 400 с.

4. Капітон В. П. Український етнос у контексті сучасних цивілізаційних процесів (філософський аналіз): монографія. Київ: ДДФА, 2012. 220 с.

5. Платонюк К. Архетиповість нації: зміст та форми. Тернопіль: Лимар, 2011. 164 с.

6. Психологія мас: навч. посіб. / автор-упорядник Я.Є. Кальба. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан. 2012. 208 с.

7. Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ: НІСД, 2011. 336 с.

8. Піонтковська Д. В. Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. ун-т «Острозька академія», 2017. 195 с.

Текст лекції

1. Поняття "етнічної свідомості" й "етнічної самосвідомості" та співвідношення між ними

Більшість дослідників відзначають, що у науковому обігу немає чіткого розмежування між поняттями "етнічна свідомість" і "етнічна самосвідомість". Іноді такі поняття використовуються науковцями як синоніми, а інколи - як такі, що перебувають у різноманітних зв'язках. Вважатимемо, що поняття "етнічна свідомість" та "етнічна самосвідомість" описують різні явища і розглядатимемо їх як співвідношення цілого та його частини. Так, етнограф Ю.В. Бромлей слушно зазначає: "Етнічна самосвідомість, на нашу думку - це уявлення індивідів про власний етнос, його властивості, тоді як етнічна свідомість містить весь комплекс етнічно забарвлених компонентів...". Етнічна свідомість - це система поглядів, уявлень, ідей етнічної групи, що виникають на основі взаємодії з іншими етнічними групами та відображають знання про них, ставлення до них, а також стан і форми самовиокремлення своєї етнічної групи. Етнічна свідомість є однією з форм відображення існування інших етнічних груп та ставлення певного етносу до них. Поява етносу пов'язана зі здатністю етнічної групи виділяти себе з-поміж інших етнічних груп. Ця здатність передбачає формування у даної етнічної групи складної системи образів, які відображають особливості іншої етнічної групи та емоційне ставлення до неї, що передбачає сприймання представників іншої етнічної групи. "Етнічна свідомість - це детермінована етнічним контекстом гештальту, опрідметнена у фіксованій системі значень, смислів та способів дій форма свідомості, яка продукує етнічний образ світу" (О. М. Лозова). Етнічну свідомість розглядають як сукупність уявлень, знань, установок і схильностей, виявлених та засвоєних у процесі онтогенезу, накопичених за допомогою життєвого досвіду людини й етнічної групи. У структурі етнічної свідомості виокремлюються такі складові: ідеологічні й психологічні, раціональні й емоційні, буденні й наукові, статичні й динамічні.

Характером етнічної свідомості зумовлюється соціальна поведінка індивіда (А. М. Березін).

У межах етнічної свідомості з'являється і розвивається етнічна самосвідомість. Поняття етнічної самосвідомості визначається на індивідуальному та груповому рівнях. Етнічна самосвідомість - це уявлення індивіда чи цілої групи людей про себе чи образ свого етносу, які відображають знання про власну етнічну групу та ставлення до цієї групи. Етнічна самосвідомість виступає формою усвідомлення особистістю чи народом "своєї належності до певного етносу, що базується на спільності мови, культури, історичної долі й визнанні особливих специфічно-історичних рис свого народу". Феномен етнічної самосвідомості пов'язаний з усвідомленням етновизначальних елементів матеріальної, соціальної та духовної культури власного етносу. Ключовим моментом етнічної самосвідомості є ідентифікація індивідів з певною етнічною спільністю, яка виявляється в самоназві. До неї долучається комплекс ідей чи уявлень, які утворюють систему етнодиференціюючих символів, що призводять до виокремлення членів своєї групи з усієї сукупності етнічних спільностей. З-поміж компонентів етнічної самосвідомості необхідно виокремити такі: споконвічну культуру, ціннісні орієнтації етносу і т. ін.

2. Поняття та етапи становлення етнічної ідентичності

Етнічна ідентичність є складовою соціальної ідентичності особистості. Це психологічна категорія, якою позначають усвідомлення людиною своєї належності до певних етнічних спільностей. Етнічна ідентичність - це результат когнітивно-емоційного процесу самоусвідомлення людини як представника якого-небудь етносу, певний ступінь ототожнення з цим етносом і відособлення від інших етносів. Участь у соціальному житті та культурній практиці певної етнічної групи (використання мови, конфесійна належність, членство в політичних і соціальних організаціях, підтримання культурних традицій і т. ін.) досить часто розглядається як індикатор етнічної ідентичності індивіда. Однак досі виникає багато запитань про наявність зв'язку між тим, ким себе вважає індивід і як він діє у реальному житті, тобто між етнічною самоідентичністю і його належністю до етнічної групи. Чимало дослідників виявили незалежність двох вимірів: 1) уявлень індивіда про себе як про члена етнічної групи; 2) використання індивідом типових для цієї етнічної групи способів поведінки. В окремих випадках зв'язок між етнічною ідентичністю і наданням переваги певним видам етнічної практики виявлявся негативним: людина може ідентифікувати себе з етнічною спільністю, однак не бажає зберігати її етнічну мову і звичаї.

До структури етнічної ідентичності належать такі основні компоненти:

- 1) етнічна самоназва;
- 2) етнічна обізнаність (знання про етнічні групи - свою і чужі, їх історію, звичаї, особливості культури).

На основі знань про етнічні групи формується комплекс уявлень, які утворюють систему етнодиференціюючих ознак - мова, цінності, норми, історична пам'ять, релігія, міфи про спільних предків, національний характер, народне та професійне мистецтво, уявлення про рідну землю й т. ін. Етнічна

ідентифікація - це психічний процес, за допомогою якого індивід А (чи група індивідів) визначає (визначають) до якого етносу належить індивід Б (або група індивідів - представники одного етносу). Етнічна самоідентифікація - це процес віднесення людиною себе до певної етнічної спільності.

Етапи становлення етнічної ідентичності

Концепція розвитку усвідомлення дітьми власної належності до етнічної групи вперше була обґрунтована Ж. Піаже. Швейцарський дослідник проаналізував дві сторони одного процесу:

- 1) формування поняття "батьківщина";
- 2) образу "інших країн" та "іноземців".

Розвиток етнічної ідентичності розглядався Ж. Піаже у вигляді створення когнітивної моделі, що пов'язана з поняттям ".батьківщина". Проявами знань про етнічні явища виступали етнічні почуття. Науковець виділив три етапи становлення етнічної ідентичності:

- 1) у 6-7 років дитина набуває перші фрагментарні та несистематичні знання про власну етнічну належність. Найважливішими у цьому віці є сім'я та безпосереднє соціальне оточення, а не країна і етнічна група;
- 2) у 8-9 років дитина чітко диференціює себе зі своєю етнічною групою, висуває підстави для ідентифікації - національність батьків, місце проживання, рідну мову. На цьому етапі зароджуються національні почуття;
- 3) в молодшому підлітковому віці (10-11 років) етнічна ідентичність формується у повному обсязі, а саме, з-поміж особливостей різних народів дитина виділяє унікальність історії, специфіку традиційної побутової культури.

На сучасному етапі розвитку науки проводиться значна кількість досліджень, в яких уточнюються і конкретизуються вікові межі етапів розвитку етнічної ідентичності. Більшість дослідників відзначають, що перші прояви дифузної ідентифікації з етнічною групою помічено у дітей 3-4 років (за допомогою сприймання яскравих зовнішніх відмінностей). Однак більшість авторів підтримують думку Ж. Піаже про те, що "реалізованої" етнічної ідентичності дитина досягає вже у молодшому шкільному віці, оскільки в цьому віці першочергового значення для індивіда набуває саморефлексія. У дітей від 6 до 10 років етнічні уявлення є нестабільними і швидко змінюються.

У підлітковому віці індивід досягає етнічної ідентичності, з'являються мотиви вибору етнічної належності. Поступово, від простого використання етнічного ярлика, у дитини з'являється сукупність знань про власні етнічні особливості, що стають основою етнічної самосвідомості. Майже у 18-20 років людина визнає свою етнічну належність, яка залишається незмінною упродовж усього її життя.

3. Трансформація етнічної ідентичності. Маргінальна етнічна ідентичність.

Етнічна ідентичність є набутою, а не вродженою якістю. Інколи етнічна ідентичність свідомо приховується, а іноді - свідомо демонструється. Етнічна

ідентичність є динамічним, а не статичним явищем. Процес її становлення не закінчується у підлітковому віці. Зовнішні обставини можуть зумовлювати переосмислення людиною ролі етнічної належності в її житті та призводити до трансформації її етнічної ідентичності.

На трансформацію етнічної ідентичності впливають чинники, що пов'язані із змінами у житті суспільства. Основними чинниками розвитку етнічної ідентичності в індивіда є:

- 1) особливості етнічної соціалізації в сім'ї, школі, найближчому соціальному оточенні;
- 2) специфіка етноконтактного середовища (етнічна гомо/гетерогенність);
- 3) статусні відносини між етнічними групами.

Залежно від соціального контексту, межі формування етнічної ідентичності, навіть у дітей, можуть прискорюватися чи уповільнюватися. На усвідомлення людиною власної етнічної належності передусім впливає те, в якому середовищі вона існує - в поліетнічному чи моноетнічному. Ситуація міжетнічного спілкування надає індивіду більше можливостей для набуття знань про особливості своєї та інших етнічних груп, сприяє розвитку міжетнічного розуміння і формування комунікативних навичок. Дитина, яка живе в моноетнічному середовищі, значно раніше усвідомлює свою етнічну належність. Суттєво відрізняється і ступінь прояву етнічної належності у дітей, які живуть у гетерогенних середовищах. Зокрема, було експериментально встановлено те, що етнічна ідентичність сильніше виявляється у тих дітей, які розвиваються в чужому культурному середовищі, що значною мірою відрізняється від їх власного середовища. На розвиток етнічної ідентичності впливають і знання дитини про те, до якої етнічної спільності вона належить - до групи більшості чи групи меншості. Зазвичай, у дітей з етнічної меншості процес формування етнічної ідентичності розпочинається раніше, оскільки вони більше освідомлені про домінуючу культуру за допомогою ЗМІ та особистісних контактів. На противагу, в культурі більшості такі контакти і знання можуть бути відсутніми взагалі. Однак знання меншості про відмінності між кількома культурами та усвідомлення власної належності до етнічної групи меншості не є свідченням того факту, що діти надаватимуть перевагу своїй групі та визнаватимуть власну належність до неї. Наприклад, пакистанські діти віддавали перевагу шотландським іменам і зовнішності, що були характерними для групи більшості. Під час процесу соціалізації, тобто передачі новому поколінню норм і цінностей соціокультурного середовища, у представників усіх етнічних меншин відбувається внутрішньогрупова орієнтація. Тобто, з віком в дитини з'являються знання про міжетнічні відмінності, що сприяють реалістичному визначенню дитиною власної належності до певної групи.

Сучасний світ – це глобалізаційні процеси, які можна охарактеризувати як широкі та розгалужені міжнародні контакти. Вільний візовий режим і доступ до інформаційних ресурсів дає можливості пізнавати нові країни, їх традиції, побут і культуру. Відбувається активне міжетнічне спілкування, що з одного боку, створює більше можливостей для накопичення знань про особливості своєї та

інших етнічних груп, сприяє розвитку міжетнічної толерантності та формуванню комунікативних навичок, а з іншого - породжує явище етнічної маргінальності. Маргінальність - це один з проявів складнощів соціального буття індивіда, що характеризується психологічним розташуванням між декількома культурними чи соціальними світами. При цьому повною мірою особистість не приймається у жоден з цих світів, не визнається «своєю», такою, що належить групі.

Етнічна маргінальність виявляється як наявність в одній людині етнічних ознак, що характерні для представників різних народів, культур. Маргінальна людина (від лат. *margo* - край) - це людина, в якій не сформована міцна, одностайна, узгоджена система соціальних ідентичностей і ціннісних орієнтацій. А це призводить до внутрішніх конфліктів, розладів із самим собою. Таким чином, етнічна маргінальність спричинює процес трансформації особистості - в системі етнічних відносин людина опиняється у проміжному стані, належить до двох (або й більше) етнічних груп. У внутрішньому світі індивіда це відображається як несформованість чи суперечність цінностей, світогляду, життєвих позицій, а отже, - як внутрішній психологічний конфлікт. За Чайлдом маргінальність спричинюється трьома основними факторами:

- 1) реальним соціальним станом особистості, її статусом;
- 2) соціальними установками, ставленням до ситуації;
- 3) психологічними особистісними характеристиками.

У світлі дослідження етнічної маргінальності як психологічної проблеми, особливу цікавість привертає останній із означених чинників. Отже, за твердженням дослідника, до психологічних характеристик маргінальної особистості належать: слабкий опір життєвим труднощам; дезорганізованість, нездатність до самостійного аналізу; неспокій, тривожність; внутрішнє напруження, що інколи переходить в нічим не виправдану паніку; ізолюваність, відчуженість та ворожість до інших людей; руйнування власної організації життя, відчуття безглуздості власного існування, психічні розлади, схильність до психічної патології та суїцидних дій; егоцентричність і агресивність, відсутність власної позиції, конформізм. На думку А. Керкхофф і Т. МакКормик, маргінальна людина - це та, що вважає референтною для себе групу, до якої вона насправді не належить. Така людина лише прагне здобути членство у цій групі, намагається бути прийнятою групою і утвердитися в ній. У такій ситуації найбільш ймовірними є два варіанти розгортання подій. Якщо індивід не зможе бути включений до референтної для нього групи, то страждатиме від невизначеності, амбівалентності, відсутності відчуття гармонії та цілісності. Натомість, включення до бажаної групи вимагає пристосування, адаптації до певного соціуму і оточення. А це може призвести до втрати самого себе, своєї самобутності та ідентичності. Така ситуація породжує як суб'єктивні проблеми - внутрішній розлад, складнощі з необхідною для душевної рівноваги етнокультурною і соціальною ідентифікацією - , так і проблеми взаємодії з іншими індивідами, групами та соціальними інститутами. Проте, не всі дослідники розглядають маргінальність як суто деструктивне явище. Так, Е. Старіков відмічає, що маргінальність - це лише процес перестановки соціальної «мозаїки», коли значні за обсягом людські маси переходять з одних соціальних

груп до інших. Для Стоунквіста маргінальна людина – ключова особа в міжкультурних контактах, у формуванні нового типу особистості, стрижень прогресивних соціальних структур. Оскільки маргінальність передбачає напружене внутрішнє протистояння, дві полярні позиції, що одночасно існують в межах психіки однієї особистості, але суперечать одна одній, то й розв'язання внутрішнього конфлікту маргінальності можливе двома різними шляхами. На думку Шибутані, це - або суїцид, або висока творча активність. Погоджуючись з Р.Парком, Шибутані зазначає, що в будь-якій культурі найвагоміші досягнення здійснюються під час швидких соціальних змін. І більшість визначальних культурних та соціальних внесків було зроблено саме маргінальними особистостями. Отже, за певних умов, маргінальність не завжди спричинює болісне і травмуюче пристосовуватися індивіда до більш успішної, а отже, більш привабливої та бажаної соціальної групи. Вона може стати поштовхом продукування прогресивних поглядів та установок, що здатні призвести до створення нових ідеалів та цінностей, а отже - і групи нового зразка. Для підтримання етнічної ідентичності людини використовуються різноманітні стратегії. Однією з них є стратегія соціальної творчості А. Тешфела та Дж. Тернера, що може приймати неоднакові форми, які пов'язані з переглядом критеріїв чи об'єктів для порівняння, а саме:

а) пошук нових засад для порівняння. Зміна змісту аутостереотипів слабких груп - приписування позитивних якостей своїй групі. Наприклад, групи з низьким економічним статусом характеризують себе за допомогою якостей щирості та доброти;

б) вибір для порівняльного аналізу менш успішних чи слабших груп. За умови несприятливого міжгрупового порівняння члени групи меншості, яка піддається дискримінації, можуть вибрати таку стратегію: прийняти правильну самоідентифікацію разом з негативною оцінкою групи. У даному випадку розвивається негативна етнічна ідентичність, яка може супроводжуватися почуттям меншовартості та навіть сорому за представників свого етносу.

5. Стратегії підтримання етнічної ідентичності

Негативна етнічна ідентичність несприятливо впливає на міжгрупові стосунки, оскільки зумовлює загострення сприйняття дискримінації та збільшення суб'єктивної культурної дистанції з групою більшості. Помічено й несприятливий вплив негативної етнічної ідентичності на особистісний розвиток індивіда. Наприклад, школярі з національних меншин вирізняються низькою самооцінкою та невпевненістю у собі. Людина з негативною ідентичністю може по-різному реагувати на негативні судження про свій етнос та, як результат, на власний негативний "Я-образ". Вона може приписувати такі судження не собі, а іншим представникам свого етносу, встановивши психологічну межу між групою і власним "Я". Таким чином забезпечується збереження високої самооцінки, не з'являється почуття меншовартості та розвивається нетотожність себе і власного народу. Іншою стратегією підтримання етнічної ідентичності є виокремлення всередині етносу підгрупи, яка отримує позитивні характеристики. Певною мірою підтримка етнічної ідентичності у групі з негативною оцінкою з боку суспільства відбувається за допомогою стратегії

конструювання амбівалентної ідентичності, що сприяє частковому збереженню позитивного самоствлення та призводить до появи "комплексу роздвоєння особистості". Таке конструювання може здійснюватися засобами афективного, навіть агресивного акцентування уваги на власній ідентичності.